

TÖRTÉNELMET ÍRÓ TÖRTÉNETEK

Miljenko Jergović: *Gloria in excelsis*

Éljen akár a balkáni, akár a kelet-közép-európai térségben, a régiója történelme, kultúrája és vallása iránt fokozottan érdeklődő ember számára megkerülhetetlen olvasmánynak érzem az Angelus Irodalmi Díjjal kitüntetett, hazája olvasói közvéleménykutatása alapján az elmúlt évtized legjobb horvát írójának választott Miljenko Jergović *Gloria in excelsis* című regényét.

Mégpedig azért, mert a kötet bebizonyítja: sokkal jobban megérthetjük az elmúlt évszázadok történelmét, benne az egyes kisember személyes történetét, az őt ért traumák eredetét, ha az adott nemzet és az adott egyén sztereotipnak vélt működési mechanizmusai mögé tekintünk, a „kőbe vésett” igazságokat más prizmán keresztül szemléljük, a történelem ok-okozati összefüggéseit pedig nem az okból, hanem az okozatból próbáljuk felfejteni. Jergović kötetét végigolvasva azt láthatjuk, hogy nála nem előrefelé, még csak nem is visszafelé halad az idő, hanem összevissza, oda-vissza, a percek óráknak, napoknak, hónapoknak tűnnek, az évszázadok pedig egyetlen pillanattá sűrűsödnek össze. Ebben a különös és különleges temporális térben Jergović – mutatott rá a kötethez írott kiváló utószavában Radics Viktória – „az irodalmiságra – egy különös minőségre bízva rá, hogy megragadja a valót, mintha egy irodalmi mű egészen sajátos hitelessége szavatolná a megformált tapasztalat erejével az igazat, amelynek részei az illúziók is. Azok az »irodalmi igazságok«, amelyeket élénk tár, mindig színjászok, a beszélt nyelv hamiskodásait, szívderítő vagy bosszúsózmányos ferdítéseit is magukba foglalják.”¹

Mindezen jellemzők működéséhez az 1966-os, szarajevói születésű szerző nem mindennapi nyelvi, valamint történelmi érdeklődésére és nyitottságára van szükség. Egyfelől kétségtelenül „füle van” a délszláv nyelvek különféle dialektusaira: az egykori szerbhorvát vagy horvátszerb nyelvi konglomerátumban élő emberek nyelvi eszköztára láthatóan a kisujjában van. „A szintaxisom, más szóval a beszédmódom, a mondatalkotásom bosnyák, miközben a szókincsem alapvetően horvát, de a másik három nyelv, a szerb, a montenegrói és a boszniai is belejátszik. (...) Ezek a történetmesélés, a csalás-ámítás meg a siratók és a panaszdalok nyelvei. Meggyőződésem, hogy egyetlen nyelven sem lehet úgy pletykálni, mint bosnyákul, és egyetlen nyelven sem lehet úgy sértegetni, mint horvátul”² – nyilatkozta Jergović az egyik vele készített interjúban.

¹ Radics Viktória: Kereszteződő történelmek, in: Miljenko Jergović: *Gloria in excelsis*, Jelenkor Kiadó, Budapest, 2017, 613.

² Idézi: Radics, i. m., 610.

Jelenkor Kiadó
Fordította Csordás Gábor
Budapest, 2017
620 oldal, 3499 Ft

S amikor ezeket a történetmesélésre tökéletesen alkalmas nyelveket és nyelvjáráásokat ülteti át szépprózába, úgy véli, hogy mindezekből jóval több információ szűrhető ki a mindig is „puskaporos hordónak” számító délszláv térség épp aktuális politikai és társadalmi állapotáról annál, mint amiket a hivatalos nyelvű történelemkönyvekben megírtak. A dialektusok megszólaltatásával, az anekdoták, ugratások, hiedelmek, mesék figyelembevételével tehát olyan „alternatív” délszláv történelmet tár elénk, amelyben bőven megférnek egymás mellett a valós tények és azok anekdotikusan „ferdült” változatai, hiszen ha a tényferdítést hitelesen ábrázolt, hiteles nyelven beszélő szereplő végzi el, akkor az olvasó nem a „ferdült” jellegre figyel, hanem arra, hogy az előadott „változat” vajon mit jelent a hős életében. Mit ad hozzá, és mit vesz el belőle.

Jergović három szálon, három elbeszélőt megszólaltatva, három történelmi „pillanatot” megragadva vázolja a délszláv térség hétköznapokat befolyásoló történelmét. A „pillanatok” azonban jócskán túlmutatnak önmagukon: képesek még néhány következő évszázad eseményeit befolyásolni, illetve bekövetkeztüket a már lezárult évszázadok történései alakítják.

Az első szál a 18. század hatvanas éveibe vezeti vissza az olvasót, a közép-boszniai kistelepülésre, Kreševóba, ahol 1765 húsvétján emberi mulasztás okozta tűzvész következtében a Szent Katalin-templom és a hozzá tartozó kolostor leégett. Az eseményről és következményeiről a ferences rendi szerzetes, Marijan Bogdanović számol be korabeli nyelven íródott feljegyzéseiben, amelyekből az derül ki, hogy nem annyira a szent hely leégése a lényeges, hanem a történelmi körülmények: az akkor épp török fennhatóság alatt álló terület keresztény lakosságának a muszlim török uralkodóktól kell megszerezniük az engedélyt arra, hogy a templomot az eredetivel megegyező módon és formában újrépíthessék.

Marijannak a török portával folytatott hároméves huzavonáról szóló beszámolójával párhuzamosan vonódunk bele a másik két, egyaránt 1945-ös eseménysorozatba. Az 1945. április 2-ai, mindössze nyolcvan percig tartó történésbe, amely Szarajevó egyik légoltalmi pincéjében játszódik, ahol a pince kulcsáért felelős munkanélküli könyvelő, Šimun Paškvan számol be – szó szerint percről percre – arról, hogy a brit haderő bombázásától tartva az itt összegyűlő százegynéhány ember hogyan „fülel erősen” (15.). A különböző nemzetiségű és vallási hovatartozású lakók miatt Jugoszlávia szimbólumaként is értelmezhető pincében történetekkel szemben és mellett szintén ezen az április 2-ai reggelen indul a történet harmadik szála, a brit légierőhöz dezertáló horvát pilóta, Željko Čurlin története, aki a második világháború végét követő időszakban, a felszabadított, az OZNA, vagyis a Jugoszláv Állambiztonsági Szolgálat felügyelete alatt nyögő Zágórában tölti élete utolsó négy hónapját.

A három szál már a helyszínek miatt is összefügg. Amíg Paškvan a légoltalmi pincében, azaz a föld alatt lesz „a szomszédai őrzőjévé” (16.), addig a választott hivatása miatt – s mint az később kiderül, nem csak a hivatása miatt – Čurlin pilóta felfelé, az égbe tör (amely törekvése a regény címével is összefüggésben lesz), a föld alatti és a föld feletti helyszínt pedig a harmadik, a kreševói szál „talajközeli” színhelye, vagyis a leégett templom helye mint hiátus fogja összekapcsolni. Az így megképződött vertikális tengelyt a történetalakban fellelhető életrajzi elemek még tovább erősítik. Šimun Paškvanról kiderül, hogy őse a vele azonos nevű kreševói gorombakovács volt, akiről a templomát elvesztett, „igazi gondoskodás és bizalom híján maradt nép” (43.) babonáságokra adva a fejét, félelmetes történeteket mesél, s akiről a légoltalmi pince Paškvanjának is tudomása van, hiszen nem kérdés számára, hogy a lapát, amit a pincében a keze ügyében tart, „szép munka, a kreševói kovácsok műve, és amit Kreševóban kovácsoltak, az háromszáz évig kitart, hánnya a szenet, szétver bolond fejeket” (89.). Čurlin pedig, miközben próbálja felfejteni az egyik családtörténeti szálat, amelybe élete végén kapaszkodhat, a történet egyik változatát attól a Paulina nevű, ferences rendi nővértől kapja meg, akinek az anyja kreševói volt,

mégpedig a Paškanok, a kovácssegédek nemzetségéből, s aki élete végén – legalábbis az ő verziója szerint – Ćurlin családtagját befogadja a szintén ferences rendi, zágrábi kolostorba. Továbbá Ćurlin az egyik legelkeseredettebb pillanatában egy, a kreševóihoz nagyon hasonló székesegyházba tér be.

A kreševói földön keletkezett hiátus betöltésére irányuló törekvés ugyanakkor nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is képes tengelyt húzni a történetiszálak közé. Az, hogy a 18. században egy boszniai település lakosságának a töröktől kell engedélyt kérnie a temploma újrakepítésére, előrevetíti a régió idegen hatalmakkal szembeni folyamatos kiszolgáltatottságát, a függetlenségi és függetlenedési törekvések hiábavalóságát. Hiszen a török uralom után az amúgy is soknemzetiségű térség az Osztrák–Magyar Monarchiába volt kénytelen betagozódni, s az I. világháború kitörésében is nagy szerepet játszó etnikai konfliktusokat tovább tetézte mindaz, amit a II. világháborúban részt vevő nagyhatalmak a térségben megengedtek maguknak.

A történelmi folytonosság, azaz az elnyomó, idegen nagyhatalmak uralma alatt való sínylődés mint a három szál között horizontális értelemben meglévő összekötő kapocs azonban Jergović számára nem önmagában érdekes, hanem a délszláv történelem sodrába óhatatlanul is belekerülő kisember reakciójával együtt. A szerző hatszáz oldalon keresztül arra (is) keresi a választ, hogy vajon tud önzonos maradni, önmagáért és embertársaiért is kiállni, hű maradni a vallásához, a népéhez, a meggyőződéséhez, vagy pedig meghasonlik-e az események súlya alatt.

Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Jergović három elbeszélőjét már a különböző események bekövetkezése után, kész tények elé állítva látjuk. Csakhogy a horizontális tengelyen előrefelé haladva az elnyomó nagyhatalmak különböző módszerei összeadódnak, a sok kis emberi tragédia egymásra tornyosul, ami az egységes világkép felbomlásához, az Istenbe vetett hit megrendüléséhez vezet az egyének szintjén. Ami azt eredményezi, hogy a három hős közül a szerzetes lesz egyedül az, akit önzonosnak mondhatunk. A másik kettő meghasonlott, önzogazolást kereső, sodródó figura, akiknek a szerzetesénél jóval bonyolultabb és összetettebb személyisége a 18. század viszonylag egyértelmű világához és hatalmi viszonyaihoz képest a 20. század cizelláltabb, sokkal agyafúrta, „fortélyos félelem igazgatta” világát képezi le az individuum szintjén. Jergović így a három elbeszélő életútján keresztül az önzonosság elvesztésének a folyamatát is elénk tárja, mégpedig azokon a különböző dialektusokban elbeszél babonákban, anekdotákban, család-történetekben, pletykákban és tréfálkozásokban keresztül, amelyekbe a két, II. világháborús hős próbál ugyan kapaszkodni, de törekvésük egyre kilátástalanabbá válik.

A 18. századi szerzetes önzonosságának legfőbb oka egyértelműen szilárd istenhitben keresendő. A három év eseményei azt mutatják, hogy Marijan azt is, amikor a tragédia bekövetkezik, azt is, amikor épp sikertelenek a törökkel folytatott tárgyalások, és azt is, amikor végre megkapják a fermánt, vagyis az engedélyt a templom újrakepítésére, Isten akaratának tartja, legfeljebb bosszankodik, de nem háborog, ha nem úgy alakulnak a közössége dolgai, ahogyan az mindenki üdvét szolgálná. Marijan úgy véli, hogy semmihez – még a török udvarhoz – sem kell „közel menni, ha nem békességgel és hittel közelíted” (202.). Ez a jámbor lélekre valló szemléletmód elegendőnek bizonyul akkor is, amikor a háromévnnyi kálvária egy pontján III. Musztafa, úgy tűnik, végleg elvágja a templom újrakepítésének lehetőségét előttük. Marijannak ekkor is annyira erős marad az Istenbe vetett hite, hogy azt rávetíti III. Musztafára is, és meg van győződve arról, hogy „Musztafa szultán nem hitbéli hajlíthatatlansága miatt tiltja a templomok és a kolostorok építését, hanem mert baljós jelektől fél.” (204.) Nem a boszniai település keresztény lakóival folytatott „vallásháború” a fontos számára, hanem egy másik nagyhatalommal, az Oroszországgal folytatott viszálykodás kimenetele. S ennek kifürkészéséhez – s a mű horizontális tengelye ezen a ponton ebben a vonatkozásban is megképződik – babonákba kapaszkodik, ugyan-

úgy, ahogyan azt majd a 20. századi kisember teszi félelmében. Musztafa tehát „képes reggeltől estig ülni a szultáni kertben, és két sárga levelet figyelni az ágon. Ha a kisebbik hullik le előbb, akkor békés esztendő következik, amikor Oroszország a sajátjai gyöttrésével múlatja az időt, de ha a nagyobbik és zöldebbik hullik le, akkor Oroszország ott fog támadni, ahol a birodalom a leggyöngébb, és még egy darabot kiszakít a testéből.” (204.)

A „mindenféle csodákkal, sötét babonasággal és elsivárult lelkekkel teli” (209.) 1766-os kreševói nyár tehát nemcsak a balkáni térség kiszolgáltatottságát mutatja, hanem tükrözi és a másik két szál szempontjából előrevetíti a régió nagyhatalmak ütközőzónájaként betöltött szerepét is. A török–orosz konfliktus után az I. világháborúban való részvételkor is jellemző helyzetet, majd, eljutván a horizontális tengely másik végére, a II. világháborúig, a tengelyhatalmak és a szövetségesek közötti vergődés állandóságát. Erről két olyan elbeszélő számol be, aki az önzonos, hívő emberként a közösségéért dolgozó Marijannal szemben önmagát helyezi előtérbe, és a már individualizálódott társadalomban a túléléséért küzdve hasonlít meg önmagával és az embertársaival. Jergović zseniálisan felépített alkotásában Paškvánban és Čurlinben épp Marijan hiten alapuló, közösségért tenni akaró egységes személyiségének különböző összetevői fognak teljességgel lebomlani.

Šimun Paškván története a babonákban hívő, eseményekbe belesodródó kisember története. Babonása odáig terjed, hogy a II. világháború előestéjén, amikor a szarajevói Filharmóniában Mozart halálának 150. évfordulójára koncerttel kívánnak emlékezni, bízik abban az egyik zenekari tagtól hallott véleményben, hogy „nem jön Hitler egy olyan városba, ahol Mozartot ünneplik.” (279.) Illetve ebbéli bizodalmit babonás feltételhez köti: ha neki is jut jegy a koncertre, ha valaki visszaváltja az egyébként egytől egyig eladott belépőt, és ő erre lecsap, akkor nem lesz háború. „Világos volt, világosabb nem is lehetett volna, hogy egyetlen belépőjegy a Filharmónia koncertjére elegendő a háború megakadályozásához” (281.) – emlékszik vissza már a légoltalmi pince kulcsosaként Paškván arra, hogy hogyan reménykedett az 1941. áprilisi, az ő sorsát is megpecsételő események bekövetkezésének megghiúsulásában. E történések során, a németek bombázását követően Slavko Kvaternik ezredes, volt osztrák–magyar katonatiszt kikiáltja a Független Horvát Államot, s megalakulnak az usztasa intézmények Szarajevóban, amelyek módszeresen üldözni kezdek a zsidó, szerb és cigány lakosságot. A babonás hittől vezérelt, meglehetősen ostoba Paškván usztasa szimpatizáns lesz, s miközben próbál a koncentrációs táborok vezetője, Skorvatzy³ parancsainak engedelmeskedni, családi és baráti kapcsolatai révén olyan helyzetekbe kerül, amelyek megtépázzák usztasa identitását. Jergović Paškván önzonossága megtépázásának utolsó állomásaként hozza hősét az 1945-ös légoltalmi pincébe. Ahol bosnyák, szerb, zsidó, német együtt, összezárva fél az angolok bombájától, s az elbeszélő ekkor már maga sem tudja, kicsoda is valójában. A pincében felidézett történetekbe, anekdotákba kapaszkodva úgy tesz, mintha tényleg őrzője lenne az ide gyűlt embereknek, de folyamatosan harcol benne az usztasa kötelesség és a humánus emberi magatartás, s ez a belső lelki vívódás azt eredményezi, hogy a látszat ellenére, Marijannal ellentétben, ő már csak magával képes foglalkozni. Családtörténetekkel és anekdotákkal alátámasztva önmagának akarja bebizonyítani, hogy jót cselekszik akkor, amikor nem leplezi le a szintén a pincében tartózkodó Skorvatzy előtt Angela Antunović valódi származását. Ám ezt a jötétét azonnal meg is cáfolja egy másik cselekedetének felemlegetésével. Ostoba mesékkel nyugtatgatja a lelkiismeretét, hogy négy évvel korábban miért is nem segített Pubo

³ Skorvatzy táborvezető kapcsán érdemes megemlíteni, hogy az ő esetében Jergović csak módosít egy kicsit a néven, különben létező személyt, Vjekoslav Servatzyt ábrázolja, aki valóban az usztasák által felállított koncentrációs táborok vezetője volt. Ebben a valóságot és a fikciót erőteljesen keverő prózában azonban van olyan történelmi személyiség, akinél a szerző még a névváltoztatással sem él. Eredeti néven szerepelteti például Vjekoslav Luburićot, a jasenovaci lágéparancsnokot.

Levinek, a zsidó barátjának és szomszédjának, amikor az bebocsáttatást kért a házába az usztasa üldözői elől. Azzal áltatja magát, mintha tette egyenértékű lenne Pubo Levi egy jóval korábbi cselekedetével: Paškvan neje, Štefanija macskájának, Gabrijelnak a megmérgezésével. A Paškvan és „társai” által a légoltalmi pincében eltöltött nyolcvan percnyi idő így, a férfi saját öngazolására felhozott történeteivel évekre kitágul.

A harmadik elbeszélő, Ćurlin meghasonlása miatt, mert jóval cizelláltabb a gondolkodásmódja a Paškvanénál, Marijan szilárd istenhítenek 20. századi emberben való megkérdőjelezését is magába foglalja. Ćurlinnel – a légoltalmi pince kulcsosához hasonlóan – „kész tények” kapcsán találkozunk. Ez a meggyőződések híján lévő ember a háború során mindig arra az oldalra állt, ahonnan győzelmet remélhetett, s 1945 áprilisában ennek az árulássorozatnak az eredménye tárul elénk. Ćurlin először Nišből Pavelić usztasa Führer Zágrábja szökött 1941-ben, amikor az usztasák „jól álltak”, majd pedig másfél évvel később – amikor láthatóvá vált a tengelyhatalmak bukása – a brit légierőhöz dezertált, ami azt eredményezi, hogy 1945-ben, elbeszélése idején, brit pilótaként a saját „második szülővárosát”, Szarajevót kénytelen bombáznia. „Szarajevó a második szülővárosom, az első Dubrovnik. Szarajevóban töltöttem a nyári szünidőket, oda kötődnek az első emlékeim, ott mindig biztonságban voltam, mert nem otthon voltam, hanem a nénikémmel és a bácsikámmal. Az embernek csak az első város a fájdalmas, az, ahol született, vagy ahol élete végéig marad, másik város sohasem fájdalmas. Az a másik város Szarajevó volt, míg ki nem oldottam a bombát.” (545–546.) A „fájdalmát” tovább tetézi, hogy pontosan be tudja azonosítani, a bombája hová esik. Az egyik osztrák ötemeleteresre, ahol a háború előtt a Földműves Takarékszövetkezet állt, s egy utcai óra volt előtte. S nyaranta mindig ehhez az órához érve figyelmeztette őt Franjo nagybácsi, hogy „jó késő van, a nénéd agyoncsap minket, ha elkésünk az ebédről” (14.).

A gondolataiban még hónapokkal később is zuhanó, második szülővárosára épp csak lecsapni készülő bomba okozta lelkiismeret-furdalását Ćurlin több, egymással összefüggő módszerrel próbálja orvosolni. Egyfelől – s nála így kerül elő a családi legendárium, benne anekdoták tömkelegével – leszerelve, Zágrábban bolyongva megpróbál utánajárni egyes szerettei élettörténetének, például Pepi bácsi, a nagybátyja zágrábi, halállal végződő kalandjának, maga előtt bizonygatva: érdekli a családja sorsa, még akkor is, ha a szarajevói rokonainak a bombával esetleg épp ő okozta a halálát. De minden egyes felfejtett családtörténeti szál számtalan verzióban tárul elé, mindig az adott történetmondónak, például annak a bizonyos kreševói gyökerekkel rendelkező Paulina nővérnek a meggyőződését tükrözve. Pusztán meggyőződések, amelyek helyett – hogy elbírja tette súlyát – Ćurlinnak hitre volna szüksége. Ezért tér be, ezt a másik „módszert” is bevetve, abba a bizonyos templomba, ahol a papon és két apácán kívül már senkit sem talál. Nem talál, hiszen a háború elvette az emberektől az istenhitet. Ott már nem arra van szükség, hanem csupán – az anekdotákból is tükröződő – meggyőződésekre. Ezek hiányában az ember elveszett. S mivel '45-ben járunk, erre az összefüggésre nem más, mint az OZNA egyik titkosszolgája, Ćurlin megfigyelője, az ateista Čajkanović ügynök figyelmezteti a pilótát:

„Mire gondolt egyáltalán, amikor Belgrádba ment, a rendőrtiszt akadémiára? Madárrá akarta kiképezni magát? Közelebb kerülni Istenhez? Gloria in excelsis, mi? Dicsőség Istennek a magasságban, így hát a magasságba igyekezett? Nem gondolt arra, hogy harci pilótaként tömeggyilkos lesz? (...) Az ilyen munkához, Ćurlin elvtárs, meggyőződés kell, mert ha az nincs az embernek, akkor úgy végzi, mint maga, fut egyik hadseregtől a másikig. (...) Ebben a háborúban világossá váltak a dolgok. Akiknek volt hitük, azoknak el kellett veszíteniük, el kellett jutniuk valamilyen hétköznapi e világi meggyőződéshez. Mondjuk ahhoz a meggyőződéshez, hogy nem derék dolog megölni az embereket azért, mert zsidók, még akkor sem, ha a tisztelendőnek igaza volt, amikor azt mondta, hogy a zsidók feszítették meg Krisztust. Az ilyen meggyőződés, Ćurlin elvtárs, az embert eltávo-

lítja Istentől. A hívő számára volt egy másik választás, hogy ahhoz tartsa magát, amit a tisztelendő mondott, és ami többé-kevésbé a Bibliában is olvasható, de ebben a háborúban az is eltávolította Istentől.” (577–580.)

Egy hitevesztett világban, „álhívőként”, meggyőződések híján Ćurlin – s ezt is a kommunista spicli tudja a legjobban – nem élhet. Szemléletével kétszáz évvel korábban érvényesülhetett volna, s akkor valószínűleg boldogan halt volna meg. S mintegy feladva rá az „utolsó kenetet”, az ügynök Marijan példáját hozza fel a számára, Paškvan utolsó gondolataihoz hasonlóan visszafelé is működtetve a horizontális tengelyt, több száz évre kitágítva a párbeszéd idejét: „Képzelve el azt a gyönyörűséget, hogy szerzetes a török korban, és a nyomorult kis népét tanítgatja a hitre. Egy török egy napon felgyújtja a templomát meg a kolostorát, maga meg felépíti újra, és ezzel eltelik az élete. Ez a maga boldogsága, Ćurlin elvtárs, ahogy nekem meg a ma a boldogságom, miután felszabadítottuk az országot. Mindkét boldogság ezernyi emberi boldogtalanságból áll össze, egy nemzet balsorsából, amelyet az igaz hitre kell elvezetni. Ha képes lett volna így gondolkodni, ha időben felfogta volna, hogy nincs lényeges különbség a törökök alatt sínylődő néperől gondoskodó szerzetes között és közöttünk, akik ma ugyanerről a népről gondoskodunk sokkal rettenetesebb történelmi körülmények között, amikor a törökök köztünk vannak, és nem körülöttünk, ha hajlandó lett volna elfogadni, hogy ma a meggyőződés az, ami tegnap a hit volt, akkor maga itt ülne a helyemen, Ćurlin elvtárs.” (581.)

De csak és kizárólag akkor.